

УДК 94(477)"15":316.64

Михайло Скринник

доктор філософських наук, професор
Національного лісотехнічного
університету України

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ СТАНОВЛЕННЯ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОЇ САМОСВІДОМОСТІ: УКРАЇНА В ЛИТОВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Після входження України-Руси до складу Литовської держави під назвою «Велике князівство Литовське, Руське і Жмудське», на землях України залишаються незмінними усталені традиції і правова система, а «Руське право» стає правом загальнолитовським до XVI ст. «Руська шляхта» урівнюється в правах з литовською. Пріоритетним ідентифікаційним чинником стає білорусько-українська мова. На розмовну мову були перекладені «Пересопницьке Євангеліє» (1561 р.) і Євангеліє шляхтича В. Негалевського (1581 р.). Реанімується і набуває нового смислового наповнення поняття «Україна», формується українська військова структура «Військо Запорізьке».

Ключові слова: православно-руська самосвідомість, індивідуальна самотождественність, верховенство права, самоуправління, територія, мова, нація, міжконфесійна толерантність.

Михайло Скринник. Історико-філософський контекст становлення оснований українського самосознання: Україна в «Литовском государстве»

После вхождения Украины-Руси в состав Литовского государства, под названием «Великое княжество Литовское, Русское и Жмудское», на землях Украины остаются неизменными устоявшиеся традиции и правовая система, а «Руськое право» становится правом общелитовским до XVI ст. «Руськая шляхта» сравнивается в правах с литовской. Приоритетным идентификационным фактором становится белорусско-украинский язык. На разговорный язык были переведены «Пересопницьке Євангеліє» (1561 г.) и Євангеліє шляхтича В. Негалевського (1581 г.). Реанимируется и приобретает новое смысловое наполнение понятие «Украина», формируется украинская войсковая структура «Войско Запорожское».

Ключевые слова: православно-руское самосознание, индивидуальная самотождественность, верховенство права, самоуправление, территория, язык, нация, межконфессиональная толерантность.

Після перемоги литовсько-руського війська над монголо-татарами на р. Сині Води в 1362 р. активізувався процес становлення руської ідентичності в Україні-Русі, що прямо по-

в'язано з її входженням у «Велике князівство Литовське, Руське і Жмудське».

Варто наголосити, що історичні джерела не зафіксували спроб збройного спротиву литовському врядуванню за 200 років існування України в Литовській державі, тоді як збройний опір чинився монголам, полякам, угорцям. Це свідчить, що литовська національна політика імпонувала тодішній українській людності. Син Гедиміна Ольгерд, після приєднання українських територій: Чернігово-Сіверщини, Київщини, Поділля, а також відвойованої у поляків більшої частини Волині, своє ставлення до нових земель виявляв політичною толерантністю, декларуючи шанування буття і свободу іншого народу, що й знайшло вираз у правилі: «Ми старовини не рухаємо, а новини не вводимо». Такій політиці відповідало й існуюче у Литві та Україні християнсько-язичницьке двовір'я.

Практичне втілення цього правила на українських землях Ольгерд здійснював, поставивши правити князів з роду Рюриковичів. Тому на українських землях лишалися незмінними політичний устрій, встановлений за часів Київської Русі, віковічні традиції та правова система. Правову основу облаштування життя Русі становив звід звичаєвого права «Руська правда», що тепер поширився на весь обшир Литовської держави. Тому можна стверджувати, що за своїм змістом і сутністю вона стає Литовсько-Руською.

Традиційно в Київській Русі регуляторами соціального життя, вкоріненими у звичаєве право, були «ряди» (договори), які вкладалися на вічі на предмет дотримання князем звичаїв і традицій, «устава» (розпорядження князя, щодо кари за вбивство), «образи» (злочини) та «уроки» (княжі постанови про різного роду грошові збори). За злочин холопів і челядини несли матеріальну відповідальність їхні господарі. Звичаєві норми зрештою було зведено в закон, відтак вони набули правового статусу під збірною назвою «Руська Правда» і сприймалися як єдина Правда, за якою має жити земля Руська. Таким чином правда, як і справедливість, визначались і усвідомлювались в контексті усталених звичаїв, по-перше, згідно з традиційним звичаєм помсти, по-друге, залежно від соціального стану індивіда: «1. Правда роуськая. Ажь оубьеть моужь моужа то мьстити братоу брата любо отцю любо сыноу любо браточадоу любо братню сынови оже ли не боудет кто его мьстя то положити за голову 80 гривень аче будеть княжь моужь тивоуна князя аче ли боудеть роусин любо гридь любо кеоупець любо тивоунъ боярескъ любо мечникъ любо изгои любо словенинь то 40 гривень положити за нь»¹ По-третє, уявлення про справедливість ставиться у відповідність зі завданою кривдою:

¹ Широка Правда (список Синодальный) // Білецький Л. Руська Правда й історія її тексту / За редак. Юрія Книша / Леонід Білецький. — Вінніпег: Українська Вільна Академія Наук у Канаді, 1993. — С. 81—102. — С. 82.

«Аже кто оударить мечемь не вынезь его или рукоятью то 12 гривне продаже за *обиду*» (курсив автора).

Норми, зафіксовані в «Руській правді», лишались чинними й у Литовській державі до XVI ст. Так, до першої чверті XVI ст. судочинство у Великому князівстві Литовському здійснювалось згідно з «Руською Правдою» та рішеннями Великого князя. «Руське право стає правом загальнолитовським, правом, що діяло на території всього Великого князівства»¹. У суспільно-політичному житті держави, окрім титулованої шляхти, все більшого значення набуває прошарок середніх і дрібних землевласників, литовсько-руської шляхти, яка складала основу військових сил держави. Руська (українсько-білоруська) шляхта стає впливовою силою у формуванні етнічної руської свідомості. «Шляхта спочатку була присутня на сеймах як мовчазний спостерігач, а надалі як самостійно діюча політична сила, що прагне послабити політичний вплив земельної аристократії і надати політиці уряду бажаного для себе спрямування»².

Литовська держава, яка «до деякого ступеня була своя й для українців» (М. Возняк), мала вигідне географічне розташування: через неї проходив торговельний шлях на Захід, який, зазначає М. Возняк, «приносив не тільки товари західноєвропейських держав до Литовської, але й західноєвропейські ідеї. Набиралися їх торговці, ще більше діти української й білоруської шляхти, які здобували освіту в закордонних університетах, головню в Німеччині й Італії»³. У часи Литовської держави українська спільнота прилучається до способу життя та цінностей тодішньої західної цивілізації, поступово інтегруючись у політичне, соціально-економічне та культурне життя Литви й Польщі, не втрачаючи при цьому власної православно-руської самодостатності.

Шляхта Литовсько-Руської держави ініціює законодавчі акти XVI ст. — Литовські статuti, які потверджують «давні права» народу і трактуються як «руське право». Вони визначають соціальну структуру суспільства у формі соціальних станів. Так, до вищого стану, який найбільшою мірою здатний виражати й обстоювати етнічну й індивідуальну самототожність, належали: «князі, пани радни, пани хоруговні», нижчу категорію цього стану посіла шляхта, що мала свою маєтність — «земляне-шляхта».

Згідно з Ж. Ле Гоффом, розвиток середньовічного суспільства, а отже й тогочасного українського, йшов у напрямі по-

¹ Пичета В. И. Литовский статут 1529 г. и его источники // Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. академика АН Литовской ССР К. И. Яблонского. — Минск: Издательство Академии наук БССР, Минск, 1960. — С. 13—30. — С. 21.

² Там само. — С. 14.

³ Возняк М. Історія української літератури: У двох книгах. Книга перша / Вид. 2-е, випр. — Львів: Світ, 1992. — 694 с. — С. 303.

ступового формування індивіда як *індивідуальності* через зовнішній вираз його самости: «впродовж довшого часу за індивідом взагалі не визнавалось право на існування в його одиничній неповторності»¹. По суті, йдеться про формування в історичному часі індивідуальної «себетотожності», що, як зауважує В. Скуратівський, «набагато пізніше, у двадцятому столітті, традиція англосаксонська називатиме «самоідентичністю»². У стані шляхти безперечним показником «одиничної неповторності» як самоствердження індивідуальності стало поняття честі, яке вказує в цей історичний період на актуалізацію принципу антропологізму в формі унікальності й самоцінності індивіда. Хоча в списках Руської Правди до XVII ст. і не натрапляємо на термін «честь» («чта»), проте в списках XVII ст. замість плати за «обиду» вжито «платити безчестие» (Список тексту Скороченої правди). Усе ж варто зауважити, що уявлення про *честь* у Русі-Україні пов'язане з полем битви і початково є характеристикою дружинників князя: «Русичи великая поля чрьленими щиты прегородиша, ищучи себи чти, а князю славы»³, а з XV (привілеї Великого кн. лит. 1432, 1447, 1492, 1501) по XVII ст. — характеристикою лицаря, шляхтича. До речі, «обиду» можна відшкодувати матеріально, і це сприймалося як поновлення *справедливості*. А дії, що не вписувалися в рамки приписів закону, відповідно тлумачились як несправедливі. Дослідники середньовічної ментальності Ю. Лотман та Н. Яковенко відзначають у тогочасної шляхти XVI ст., «живучість матеріалізованого сприйняття честі»⁴. Безумовно українська шляхта тут не є винятком, проте слід зауважити, що «честь» у шляхти мала й морально-духовний вимір.

Для шляхтича «честь», а також «справедливість» стають у соціально-моральному вимірі способами існування його індивідуального буття як неповторної індивідуальності. Честь стає сутністю, центром буття шляхтича, його самодетермінацією, що є доконечним виявом його індивідуальної свободи, яка виражена в формі справедливості. Важливо, що «почтине слово» шляхтича, тобто засвідчене його «честю», «достатне в тих випадках, коли, скажімо, від простолюдина (особи, яка не наділена «честю») вимагалася присяга. ...«Под поцтивим словом обещаю», — такої словесної формули достатньо для гарантії виконання певної обіцянки»⁵. Честь як «почтливость» мислиться невід'ємною від справедливості, яка усвідомлюється як вираз *чеснот лицаря*, тобто доблесті, мужності, хоробрості, відваги тощо. Свобода у формі справедливості з позиції честі

¹ *Ле Гофф Ж.* Цивілізація середньовічного Запада: Пер. с фр. А. Я. Гуревича. — М.: Прогресс, Прогресс-Академия. — 376 с. — С. 261.

² *Скуратівський В.* Містагог національної ідентифікації. Из нотаток про «народознавство» Тараса Шевченка // Філософська думка. — 2014. — № 1. — С. 8—23. — С. 12.

³ Слово о полку Игоревім. — К.: Дніпро, 1974. — 86 с. — С. 19.

⁴ *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень ідей в Україні XVI—XVII ст. / Наталя Яковенко. — К.: Критика, 2002. — 415 с. — С. 127—129.

⁵ *Там само.* — С. 130—131.

вимірювалася фізичною силою індивіда та його маєтністю. Проте, честь у вимірі справедливості як свободи сприймалась у двох планах: оцінковому та матеріальному. У матеріальному — «вона незмінно пов'язана з актом обміну: її «дають», «беруть», «приймають», немов матеріальний знак, отриманий від особи, якій служать»¹. Щодо оцінкового плану честі як справедливості, то, зазначає Н. Яковенко, «в часи, про які йдеться (XVI ст. — *М. С.*), поняття «честь» на рівні поверхової свідомості вже сприймалося як абстрактний символ, регулятор певних норм поведінки, яких мусив дотримуватися благородно-народжений, щоб утвердити відповідну репутацію серед оточення»².

У соціальному й конфесійному аспектах справедливість у тогочасній Україні усвідомлюється як соціально-правові вольності, що знаходить вираження у вирівнюванні в правах православних і католицьких землевласників. Суттєвим елементом соціальної справедливості було, незалежно від стану та міри багатства, верховенство права, що встановлене Литовським Статутом: «Тѣж хочем и вставляем, и вечными часы маеть быти ховано, иж вси подданные наши, так вбогие, яко и богатые, которого роду колве або стану были бы, ровно а одностайным тым писаным правом мають сужоны быти»³. Як стверджує Н. Яковенко, у середньовічних суспільствах «спосіб буття й поведінка кожної людини визначалися її «правом» — категорією трансцендентною, вічно справедливою». Принагідно зазначимо, що пошанування права лежить в основі громадянської честі, яка виключає самоствердження індивіда несправедливими засобами. Все ж у середньовічному суспільстві, зазначають дослідники, порушення соціального порядку побутовали десь обіч цього абсолютного мірила справедливості — права: «у варварських правдах вони (порушення соціального порядку — *М. С.*) тлумачаться ще цілком прецедентно — як заподіяння матеріального, фізичного чи морального збитку іншій особі»⁴.

Важливою особливістю самототожності шляхтича XVI—першої половини XVII ст. є відзначена дослідниками неістотність його конфесійної належності. Видається що, до історичного періоду в межах XVI ст. стосуються й Шевченкові слова: «Ще як були ми козаками, / А унії не чуть було, / Отам-то весело жилось! / Братались з вольними ляхами, / Пишались во-

¹ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень ідей в Україні XVI—XVII ст. / Наталя Яковенко. — К.: Критика, 2002. — 415 с. — С. 128—129.

² Там само. — С. 129.

³ Статут великого князства литовского 1529 года // Права писаные даны панству Великому князству Литовскому, Рускому, Жомойтскому.» — Минск: Издательство Академии наук БССР, 1960. — С. 31—131. — С. 34.

⁴ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень ідей в Україні XVI—XVII ст. / Наталя Яковенко. — К.: Критика, 2002. — 415 с.

льними степами, / В садах кохалися, цвіли, / Неначе лілії, дівчата»¹, адже в окреслені часові рамки підпадає і зауважена М. Грушевським та досліджена Н. Яковенко конфесійна байдужість українського козацтва. Так само для шляхтича середнього достатку «честь» не залежала від віросповідання, але «від «значності» роду в місцевій шкалі престижу» (Н. Яковенко). У взаєминах людей різних обрядів «джерела раз по раз фіксують приклади цілком мирного співжиття — як у родинному колі, так і в сфері публічного побуту, ба — навіть у релігійних практиках»². У мішаних шлюбах не надавалось великого значення обрядові в хрещенні дітей, також не була дивиною «участь у відправах у храмі чужого обряду», відчутна «подиву гідна байдужість до віровизнання шлюбного партнера», особливо виразною конфесійна байдужість проявлялася «під час подорожей і військових походів»³. Відмітним є і обопільне пошанування в релігійних практиках сакральних предметів іновірців (протестантів, православних, католиків) як «руська» ікона, митра, коштовно оздоблена чи оправлена Євангелія тощо (Н. Яковенко). На міжконфесійну толерантність вказує наявність у містах і містечках культових споруд різних конфесій. Так, Н. Яковенко називає функціонування в Острозі початку XVII ст. православних церков, мечеті, синагоги, аріяньської молільні, кальвіністського і католицького храмів. Міжконфесійна толерантність у Литовській державі є виявом права, піднесеного Статутом у ранг закону в формі соціально-правових вольностей незалежно від роду, стану, віросповідання, що сприймалося як соціальна норма.

Другим після православ'я пріоритетним ідентифікаційним чинником руської (української) народності в період литовсько-руської державности стає руська (українсько-білоруська) мова, яка дістає статусу офіційної мови Великого князівства: «Нею вчили в школах, нею вчили по церквах, нею суд вели і нашою мовою балакали тоді і вища старшина і в королівським дворці»⁴. У такий спосіб на українських землях актуалізується *мовний ідентифікатор* за наявності *просторового*, згідно з яким усі руські (українські) князівства підпадають під спільну назву «руська земля». На факт самодостатності «руської самосвідомості» верхніх шарів тогочасної України вказує проголошення у 1392 р. українсько-білоруськими князями князя Вітовта «королем Литовським і Руським». Саме під його керівництвом об'єднане польсько-литовсько-руське військо у Грюнвальдській битві 1410 р. завдало поразки німецьким хрес-

¹ Шевченко Т. Полякам. — Усі твори в одному томі / Тарас Шевченко. — К.: ВТФ «Перун», 2009. — С. 151.

² Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень ідей в Україні XVI—XVII ст. / Наталя Яковенко. — К.: Критика, 2002. — 415 с. — С. 21.

³ Там само. — С. 23—26.

⁴ Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. — К., 1918. — 272 с. — С. 30—121.

тоносям. На жаль, литовсько-руська форма державности проіснувала лише до часу Люблінської унії Литви й Польщі 1569 р. Литва пішла на вимушений крок укладання унії через війни з Московською державою, через які до Москви відійшли Смоленщина й Чернігівщина, та через постійні набіги татар на українські землі, стверджують історичні джерела.

Поряд з шляхтою, що сформувалася в першій половині XV ст. як провідний елемент соціальної структури тогочасної України, чільне місце в усвідомленні етнічної самототожності посіли містяни. «Більші міста, як Львів, Київ, Луцьк та інші були цілком незалежні від державної адміністрації і вільно вирішували свої внутрішні справи, були немов малими республіками у своїх мурах». Самоврядність стає невід'ємною рисою адміністративно-господарського життя українців. У менших містах і містечках «містяни самі вибирали собі старшину, могли виявляти досить широку самодіяльність і почували себе вільними та незалежними людьми»¹. У містах відкривалися ремісничі майстерні, млини, мануфактури й промисли, велась жвава торгівля. Внутрішня торгівля здійснювалася в містах і містечках переважно через торги, що відбувалися раз або двічі на тиждень. У такий спосіб вівся обмін між містом і селом. Як зауважує Крип'якевич, «XV—XVI сторіччя — це часи перелому, коли господарство України зазнає ґрунтовної зміни — з природного стає грошовим»², й відповідно, містяни «дійшли значної заможності й культури», а «по селах був усюди добробут, навіть заможність; голод був рідкісним явищем, з причини стихійного недороду». Це була доба становлення самотоутності, самодостатності й ствердження індивідуальної самоідентичності не лише шляхти, але й містян і селян. По суті, *XV—XVI сторіччя стали періодом закладання економічних, правових, соціально-культурних і політичних підвалин майбутньої української нації*, попри те, що, зазначають дослідники, в Західній Україні міста польським колоністам, а українські містяни «були обмежені в міських правах»³.

Норми публічного життя земель як Литовського, так і Руського князівства виражали «права і вольності» писаного права, внормовані Литовськими статутами — Першим 1529 року, Другим 1566 року, Третім 1588 р., який поступово витіснив попередні, а також збірками «німецьких міських прав — Магдебурзького, Гельмінського й Саксонське зерцало, застосування яких вважалося в Україні традиційним»⁴. Згідно з дослідниками, «на останню чверть XVI—XVII ст. припала нова хвиля рецепції маг-

¹ Крип'якевич І. П. Історія України / Відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович — Львів: Світ, 1990. — 520 с. / («Пам'ятки історичної думки України»). — С. 134.

² Там само. — С. 120.

³ Там само. — С. 134.

⁴ Сборник малороссийских прав 1807 г. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 9.

дебурзького права для малих і новозаснованих містечок Волині та Наддніпрянщини, в міських адміністраціях набувають набагато ширшого розповсюдження коментовані виклади «Саксону», тобто міського права»¹. За Литовським статутом і нормами німецьких міських прав руська (українська) спільнота продовжувала жити ще близько століття після Зводу «Прав за якими судиться малоросійський народ» 1743 року.

Самоврядність містян на основі Магдебурзького права стала істотним чинником формування русько-української самосвідомості. Містяни виявилися досить потужним соціальним станом, який брав діяльну участь у релігійно-національних братствах, що початково займалися добродієм, а в XVI—XVII ст. перетворилися в дієві культурно-освітні організації, як Львівське, Луцьке, Київське братства. Діяльність братств спрямовувалася на формування *православно-руської* (української) самосвідомості шляхом відкриття та утримування шкіл, друкарень.

Одним із духовно-культурних чинників, що сприяв самоствердженню руської (української) самосвідомості освіченої верстви русинів-українців і зробив помітний вплив на культурно-освітнє життя Польщі, Литви й України, стало відкриття Краківського університету в 1400 р. Як уже зазначалося, окрім Краківського, українці навчалися і в інших університетах Європи. По закінченню одні поверталася на батьківщину, як Герасим Смотрицький, богослов і філолог, що якийсь термін був ректором Острозької «академії» («училища греко-словенського»), чи Лукаш зі Самбірщини, який певний час викладав у Краківському університеті, інші лишалася працювати переважно в університетах Європи.

Вельми примітною в цьому плані є постать відомого публіциста XVI ст. Станіслава Ожеховського (Оріховського) з с. Оріховиці біля Перемишля, який навчався у кількох університетах Європи. Те, що Оріховський переймався українськими справами, засвідчує наступний факт, переповіданий М. Возняком. У 1500 р. київський митрополит Осип Болгаринович здійснював у Римі заходи стосовно унії православної і католицької церкви, що вказує на західний ідентифікаційний вектор тогочасної політичної орієнтації України. Але в зв'язку з тим, що Іван Сакран з Освенціма видав у Кракові брошуру латинською мовою про сорок помилок, які він буцім знайшов у православній вірі, питання унії було закрито. Через сорок років (1544 р.) С. Оріховський у брошурі латинською мовою про хрещення українців спростував закиди Сакрана й звинуватив його в незнанні як руської мови, так і українських справ². З половини XVI ст. питання унії було знову актуалізоване.

¹ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К.: Критика, 2002. — С. 85.

² Возняк М. Історія української літератури: У двох книгах. Книга перша / Вид. 2-е, випр.. — Львів: Світ, 1992. — С. 324.

Пожвавлення культурно-духовного життя в Україні у XV—XVI ст. актуалізувало увагу до двох складових самотожности русинів-українців: *належності до православ'я та відірваності мови Св. Письма від мови народу*. Традиційно, починаючи з часів Київської Русі, центром духовного життя в Русі-Україні була церква, в якій віряни вбачали «Град Божий» на землі, що творений любов'ю до Бога. Центр «Граду Божого» — *сакральне місце* — храм, де людина може вчувати своє єднання з Богом. Ідеальний «Град Божий» у вигляді монастиря, як зазначає Т. Возняк, є не простою моделлю «Граду Божого», а земною спробою його втілення. «Бо монастир — це не символічне відсилання до Небесного Єрусалиму, а спроба створення ідеальної спільноти, ідеального християнського соціуму та врегулювання умов його проживання. Тут людина посягнула на те, щоб стати поруч з Творцем Небесного Єрусалиму і створити його прообраз на землі»¹.

У церкви ж XV сторіччя німб сакральності розчинився в привабливості земних принад. І тепер вона «хворіла на всі гріхи смертельні», що були властиві як православній, так і католицькій церквам. Тому, згідно з істориком церкви митрополитом І. Огієнком, «духовна культура українського народу в XV віці не стояла високо». Як стверджує М. Возняк: «Вищі достойники православної церкви прикривали світські звички архієрейською одіжжю... В управі церковними маєтками в усім наслідували світське панство; як старости тримали в себе юрми слуг і озброєні відділи й нерідко нападали на сусідів. Церковні маєтки роздавали владики й архімандрити, немов приватну власність, своїм дітям, братам і своякам... Між єпископами були жонаті, між духівництвом двоженці, а деколи священики зовсім не женилися, але жили з наложницями. Ігумени монастирів жили відкрито з коханками, мали й виховували дітей: не так часто можна було зустріти в монастирях чернечі подвиги, як п'янство й шумні оргії»². У XVI ст., продовжує дослідник, «витворився погляд на монастирі як на джерело наживи. Ігуменства здобувалися часто при допомозі підкупу. Ігумени поводилися як повні господарі монастирських маєтків: дарували або віддавали на користування різним особам, впливовим на королівському дворі, щоб добитися номінації на єпископів. Не диво, що не тільки мужеські, але й жіночі монастирі стали гніздами розпусти»³. З наведеного випливає, що православна і католицька церква XV — середини XVI ст. найперше переймалася не духовним життям, а швидше тілесними

¹ Возняк Тарас. Феномен міста. // Незалежний культурологічний журнал «І». — 2009 // <http://www.II.Lviv.ua/ji-library/Vozniak/misto/misto-zmist.htm>

² Возняк М. Історія української літератури: У двох книгах. Книга перша / Вид. 2-е, випр. — Львів: Світ, 1992. — С. 323.

³ Там само. — С. 319.

утіхами й матеріяльними статками. І там, і там духівництво було малоосвіченим, аж поки не з'явилися в Польщі в кінці 60-х років XVI ст. єзуїти. Вони заснували школи з дуже добрим рівнем навчання, писали книги, засновували друкарні тощо. Все це досить швидко морально оздоровило католицьке духівництво й поставило його в освітньому плані вище православного.

Освіта ж в Україні потребувала істотного реформування — школи перебували під опікою православної церкви й суттєво відрізнялися від шкіл єзуїтів. Шкільним учителем був дяк («бакаляр», «установник»), а за шкільні підручники слугували «Часословець», «Псалтир», «Апостол», «Октоїх», перекладені на церковнослов'янську мову, що, на переконання І. Вишенського, й складало основу премудрости, також учнів учили писати каліграфічним письмом («установом»). Звичайно, тих знань, що давала православна школа, було замало, особливо для практичних потреб вищих верств населення, представники яких прагнули мати добрий вишкіл, аби зайняти адміністративні, судові та інші посади в державі. Для порівняння зазначимо, що протестантські й католицькі школи давали знання з латинської та грецької граматики, вчили риториці й поезії, навчали говорити й писати латиною та грецькою — як прозою, так і віршем. Вчили діялектику, а в деяких школах також інші розділи філософії. Також вивчали елементи математики, природничих наук і обов'язково вчили «науку віри й науку моральности»¹. Всі охочі могли йти навчатися до протестантських і католицьких шкіл, а дехто продовжував навчання в університетах Європи. Особливістю навчання в цих школах стала практика полонізування та окатоличення молоді.

Занепокоєння православного кліру переходом частини української шляхти з православної конфесії у католицьку, в якому вбачалася загроза втрати українцями етнічної самототожності, висловив Мелетій Смотрицький у своєму «Треносі». Він перелічує православні роди української шляхти, що перейшли на латинство і спольщилися, і кваліфікує цей перехід як велику національну втрату. Де тепер, риторично запитує М. Смотрицький, «князі Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські, Пронські, Ружинські, Соломирецькі, Головчинські, Кропинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини та інші незчисленні, яких довго було б вичисляти? Де поруч з ними і інші ... родовиті, славні, горді, сильні і давні доми по всьому світі голосною доброю славою, могутністю і відвагою народу руського — Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапіги, Дорогостайські, Воїни, Воловичі, Зеновичі, Паци, Халецькі, Тишкевичі, Корсаки, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Сема-

¹ *Возняк М.* Історія української літератури: У двох книгах. Книга перша / Вид. 2-е, випр.. — Львів: Світ, 1992. — С. 320.

шки, Гулевичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські, Кердеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії та інші?»¹. Наводжу цей перелік на підтвердження того, що історичні витoki самосвідомості кожної нації та її подальше самоствердження лежать у питомій аристократії, а втрати, яких вона зазнає, суттєво уповільнюють процес національного самотворення. Ці тодішні втрати М. Смотрицький ставить у провину українським єпископам: «О єпископи, єпископи! Чи вам не досить ще тої неоціненної втрати, яку я поношу за вашим недбальством?». Від часу Люблінської унії для української еліти стає поганою традицією стверджувати себе у світі чужинських еліт.

Проте певна частина української шляхти продовжує шукати способи, шляхи самототожності в культурному світі власного народу й звертається до релігійного реформаційного руху. В результаті значна її кількість підпадає під його вплив, зокрема гуситський. Цей рух у ставленні до релігії виходив з такої настанови: *Бог дав кожному народові самобутню мову, щоб можна було звертатися до нього його рідним словом*. Отож, мова, як ідентифікаційний фактор, мала б актуалізувати самосвідомість українців через текст Св. Письма живим народним словом.

Усе ж у XV—XVI ст. вже звичними ідентифікаторами для українців стали *просторовий* (належність до життєвого простору) і *конфесійний* (належність до християнства *Константинопольського обряду*), який був визначальним. Таким чином, бути собою для українця означало найперше бути православним і обстоювати свою віру. Методи для оборони віри, що бралися з досвіду боротьби між католицизмом і реформацією, могли стати способом усвідомлення себе самодостатнім народом незалежно від віросповідання.

Знаменно, що *належність до народності* для протестанта була необхідною умовою усвідомлення себе як особи. Власне з питання «хто ти?», «якого народу і якої землі син?» і починається формування *нації як соціально-культурного організму*. Отож, протестанти, пропагуючи свої погляди, популяризували їх не чужою народів латиною, а рідною йому живою мовою. А відтак і в українців прокидається потреба в незалежності православної віри, духівництва і приватного життя від польського уряду та католицької церкви. Адже поляк для українця — це католик і, відповідно, польська мова — це мова католиків. Болгарська ж мова, в якій прийшло до нас письмо, зазначає І. Огієнко, мала багато незрозумілих слів і мовних конструкцій.

Коли на початку XV ст. по Європі ширилися ідеї гуситства, які захопили також і Польщу й, відповідно, Україну, то вони

¹ *Смотрицький Мелетій*. Тренос, або ламент святої східної церкви / Цит. за: Крип'якевич І. П. Історія України. — С. 132—133.

вказали для України шлях поєднання церкви й народу — це використання в богослужінні народної мови, бо «широкий загаль народу вже не розумів своєї церковної мови, та й саме духовенство розуміло її мало»¹. Щоправда, ідея Св. Письма в живій мові бере початки в Україні не лише від *гуситів*, елементи народної мови вже присутні в перекладах секти *ожидовілих*, які обстоювали право критики біблійних текстів. Ожидовілі, не сприймаючи традиційних церковнослов'янських перекладів, буцім через віднайдені там помилки, робили власні переклади Старозаповітних книг. У Віленській публічній бібліотеці, згідно з І. Огієнком, збереглося кілька текстів, *ожидовілих* у церковнослов'янській мові, «з добре видними українськими ознаками». Окрім того, прикмети української мови має «Четья» (1489 р.), відомі переклади «Псалтиря» на народну мову, а також видані у Кракові 1491 р. «Осмогласник» і «Часословець».

Визначною подією у перекладі Св. Письма в XVI ст. і свідченням культурного впливу Чехії на Україну стало «Пересопницьке Євангеліє» (1556—1561 рр.), яке, згідно з перекладачем, мало практичне спрямування на самоусвідомлення себе, у ньому доволі гостро стояло питання: «до якого народу належиш?»: «А иже есть прекладана тая то святаа евангеліа из языка бльгарскаго на мову русскую, то для лепшого вырозумленя люду христіанского посполитого»². Про особливість мови Євангелія свідчить уривок Євангелія Луки: «А коли вхожали до ніякого села, стрѣтили его десят мужей прокаженных (трудоватыхъ), который то здалека стоячи, голосом великимъ закрычавши, рекли: Исусе учителю, змилуйся над нами»³. Проте «Пересопницьке Євангеліє» не єдина пам'ятка Євангелія народною мовою.

У XVI ст. з'явилося в Україні видання, що було пов'язане з реформаційним рухом «нововірців», зокрема антитринітаріїв⁴, які в 1562—1565 рр. виділилися з кальвіністської церкви. Антитринітаризм обстоював ідею, яка імпонувала православним: не має значення, які саме обряди християни визнають істинними, основне, аби вони дотримувались «євангельської» моралі: важливим у людині є не її належність до певної конфесії, а її моральні чесноти й інтелектуальні якості. Наголошуючи на моральних сторонах життя індивіда, антитринітарії в такий спосіб підіймали в Україні питання не-

¹ Огієнко І. Історія української церкви. Розділ V // Історія України IX—XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації / Електронний ресурс: <http://litopys.org.ua/ohienko/ohl1.htm>

² Возняк М. Історія української літератури: У двох книгах. Книга перша / Вид. 2-е, випр. — Львів: Світ, 1992. — 694 с. — С. 295.

³ Там само. — С. 300.

⁴ Антитринітарії, не визнаючи основоположного догмату християнської віри — єдиної сутності божистої Трійці, а також первородного гріха, боговтіленості й спокутної жертви Ісуса Христа, дозволяли вільно трактувати Біблію.

повторности, *самобутности людської індивідуальности*, по суті — питання індивідуальної самототожності як цілості власного буття.

Історично першими в Україні артикулювали наголос на першочерговості мовного ідентифікатора аріяни¹. У XVI ст. аріянство в Україні поширюється, насамперед на Волині і, зокрема, землях теперішньої Хмельницької області, пізніше на Поділлі і Київщині. Воно досить міцно закріпилось серед частини української шляхти. «Найбільше розповсюдились социніанські громади на Волині, де їх міцно підтримували такі шляхетські українські роди, як Чапличі, Гойські, Сенюти, Холоневські, Чеховичі, Любенецькі, й багато інших... Один з найвизначніших осередків аріянства до початку XVII століття сформувався у величезних володіннях Сенют (а це майже 100 сіл і 15 містечок) з центром у Ляхівцях (нині смт. Білогір'я Хмельницької області)»². Вони робили переклади на українську мову переважно навчальної літератури. Важливою культурною подією став переклад Нового Заповіту на *розмовну українську мову*, який здійснив у Хорошеві (нині село у Білогірському районі Хмельницької області) 1581 року український шляхтич социніанин Валентин Негалевський³. По суті це була реакція патріотичної української шляхти на Острозьке видання Біблії церковнослов'янською мовою. Досить велика популярність антитринітаризму серед української інтелектуальної шляхти в XVI ст. свідчить про формування в неї, на відміну від *етнічної* русько-православної ідентичності, початків руської (української) *національної* самосвідомості через конфесійну незалежність як від католицької церкви, так і православної, у якій болгарська мова ставить бар'єр між церквою і народом. Видання Євангелія народною мовою виражало прагнення певного крила української шляхти *зробити церкву національною*. Якщо для широкого загалу *православний* і *русин* були поняттями тотожними, то шляхтичі-социніани наголошували на їх *розрізненні*. Так, виходець з Полоцької землі, социніанин Василь Тяпинський, роблячи переклад «Євангелія» на народну мову, бачить (як це передає М. Возняк) «перед собою відступництво від національності серед найвидніших членів свого суспільства, грубість і релігійну нерозвиненість народних мас... Поганіше від усього те, що саме духовенство не вчиться свого письма, не знає його,

¹ Антитринітарії або *социніани* (від прізвища проповідників XVI ст. італійців Лелія Социна (1525—1562) та Фавста Социна (1539—1604), мають ще назву «аріяни» — від імені ранньохристиянського священика Арія (256—336). Згідно з його вченням, Син Божий (Христос) є творінням Бога-Отця. Він людина, що має божисту здатність, Людина-Божество. А тому не може стояти питання про трисутність Бога.

² *Сірополко Степан*. Історія освіти в Україні. — К.: Наук. думка, 2001. — 912 с. / Електронний ресурс: <https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&ion>

³ Там само.

не має ніде школи для науки...»¹. Як стверджує Михайло Возняк, Тяпинський глибоко перейнявся соцініанством «й це зазначилося в його глибокій любові до народних мас і в свідомості користей освіти. Поруч перекладу «Євангелія» помістив слов'янський контекст слово в слово так, як його читали по церквах, і цим ствердив, що «Євангеліє на церковнослов'янській мові не для всіх буде зрозуміле. Найпотрібніше дітям Святе Письмо в рідній мові»².

Відмінну від соцініан позицію щодо ідентичности посіли братства. У центрі їхньої культурно-освітньої діяльності постає обстоювання саме *православно-руської* ідентичности, що було реакцією на загрозу спольщення і окатоличення українців. Львівське братство, по наданню патріархом Єремією прав ставропігії, одержує можливість здійснювати контроль над церковним ладом та життям духівництва, а також право друкувати не лише книги для церковного вжитку, але й необхідні для школи: «граматику, піїтику, риторику і філософію». Братства стають культурними осередками для єднання православних і протиставляють себе «ляхам, уніятим та протестантам».

Полеміку з соцініанством спробував вести київський митрополит Сільвестр Бількевич (1566—1567), проте, зазначає М. Возняк, не був сильним противником, також із соцініанами полемізував Йов Почаївський³.

У справу формування *православно-руської* ідентичности дієвий внесок роблять вчителі братських шкіл. Братства ставлять до особи вчителя особливі вимоги: «Дидаскал, або вчитель, цієї школи має бути благочестивий, розумний, смиреномудрий, лагідний, ...не прихильник ересей, а підмога благочестя, що являє собою образ добра в усьому. ...Дидаскал має вчити і любити всіх дітей зарівно, як синів багатих, так і сиріт убогих, і тих, що по вулицях ходять поживи просити»⁴. Слід зазначити, що Львівська братська школа в основу навчання клала програму «вільних мистецтв», «але виходила дещо поза неї, бо в школі вчили також поетики та риторики й торкалися філософії»⁵. Вчителями у ній певний час були такі видатні постаті, як Стефан Зизаній, автор «Катехізиса» (Вільно, 1595 р., на жаль, не збереглося жодного примірника), який обстоював ідеї контролю мирян над священиками, смертності душі, рівності трьох божистих іпостасей, відсутності раю та пекла то-

¹ Возняк М. Історія української літератури: У двох кн. Книга перша. — Львів: Світ, 1992. — С. 306.

² Цит. за: Возняк М. Історія української літератури: У двох кн. Книга перша. — Львів: Світ, 1992. — С. 307—308.

³ Там само. — С. 308.

⁴ Крип'якевич І. П. Історія України / Відп. редактори Ф.П. Шевченко, Б. З. Якимович — С. 140 — 141.

⁵ Там само. — С. 140.

що, Лаврентій Зизаній, (у 1596 році у Вільні видав граматику церковнослов'янської мови, також склав слов'янсько-руський (український) словник) і Кирило Ставровецький¹ — перший український філософ, «автор першої української догматичної системи» (М. Возняк), яку виклав у «Дзеркалі богослов'я» в 1618 р.

Дієвим православним центром протидії католицизму в Україні кінця XVI — початку XVII ст. стає створений князем Костянтином Острозьким культурно-освітній осередок у м. Острозі. Як відомо, князь засновує у 1578 році греко-слов'янську школу («академію») та друкарню, а 1581 року в Острозі виходить слов'янською мовою «Острозька Біблія» для допомоги православної церкві в її протистоянні з католицизмом². Православно-католицьке протистояння вилилося у полеміку з речниками католицизму в Україні, започатковану трактатом єзуїта П. Скарги «Про єдність Божої Церкви...» 1577 р., у якій наголошено, що втручання світських людей у життя церкви та церковнослов'янська мова не дадуть піднесення церкви, а виходом для неї є лише унія з Римом.

Найзатятішим православним полемістом був І. Вишенський (1550—1620), який строго дотримувався єдиної поради українцям: латинник «хай хвалиться багатьма мовами й поганськими дидасками, Платоном, Аристотелем і слідом за ними хай підносить інші спокуси, а ти простий, невчений і смирний русине, простого й нехитрого Євангелія сильно держися, бо в нім сховане для тебе вічне життя»³.

Іван Вишенський у своєму православно-руському патріотизмі виражав той факт, що болгарська мова сприймалася через християнство переважною частиною духівництва середньовічної Русі-України як рідна, своя на протигагу «чужому» латинству, незважаючи на те, що латина була не лише мовою католицької церкви, але й універсальною мовою науки в Європі. Зрозуміло, що домінантне місце болгарської мови в українській культурі не сприяло її поступу, не стимулювало перекладання на мову народу Св. Письма та творів філософії і науки й відповідно гальмувало їх розвиток.

Представники Острозької греко-руської школи сповідували ідеї неоплатонізму в варіанті ісихазму (гр.: ἡσυχία — спо-

¹ Православна догматика Ставровецького включає три частини: вчення про Бога, вчення про світ, вчення про людину. У вченні про мікрокосм наголошує на двонатурності людини, акцентує увагу на принципі «пізнай себе», який актуалізує питання індивідуальної самототожності, зміст «пізнай себе» пізніше в романтизмі тлумачитиметься як нерозривний зв'язок індивіда з культурою та історією народу. Собор української ієрархії заборонив твори Ставровецького «у церквах чи в домах або читати, або купувати». У 1628 році філософ-богослов перейшов на унію.

² Упродовж XVI—XVII ст., окрім Острога, закладаються друкарні у Львові, Дермані, Заблудові, Києві, Крем'янці, Крилосі, Луцьку, Почасві, Рохманові, Стрятині, Супраслі, Унові, Чернігові тощо.

³ Цит. за: *Возняк М.* Історія української літератури. — С. 402.

кій, тиша), що в XIV—XV ст. мали поширення в Україні через переклади творів Псевдо-Діонісія Ареопагіта, Симеона Нового Богослова, Василя Великого, Максима Сповідника та ін., і, закономірно, зосереджувались на питанні пізнання в собі Бога¹.

Філософський аспект проблеми існування людини стає предметом української національної філософії, виражаючи специфіку світосприйняття українців та особливості національного світогляду. Неоплатонізм із засадничим питанням: «Абсолют (Бог) — душа — людина» лягає в підвалини української національної філософії, центром якої стає антропологічна проблематика. У колі міркувань Вишенського, Ставровецького, Віталія з Дубно — проблема існування людини — це вияв її свободи, земне призначення, смисл життя, щастя, а принцип неоплатонічної філософії *пізнай себе* з кінця XVIII—XIX ст. стає методологічною основою підходу до персональної та національної ідентичності.

Буття нації становить соціальну структуру, в якій кожен з її елементів виконує специфічну функцію, спрямовану на збереження цілості буття. Найпершою загрозою буттю нації зазвичай є зовнішня. Особливість географічного розташування України у XV—XVI ст. виявлялася, по-перше, у наявності безлюдних просторів у пониззі Дніпра, Дністра, Бугу та «дикого поля» з багатою рослинністю і звіриною, що сягало Чорного моря і, по-друге, — нападами кочовиків з боку степу. Як елемент Литовської держави Україна потребувала захисту саме від набігів кочовиків. Початок формування збройного елемента української нації пов'язаний з людьми, охочими до промислів у степовій зоні. Як зазначають автори «Історії українського війська», з пограничних поселень (замків і містечок) гуртувалися ватаги «по кількадесять і більше людей», на чолі ватаги стояв чоловік, що знався на военній справі — отаман.

Ватаги, що шукали здобичі, стикалися з необхідністю відбивати напади степовиків, а також самі нападали на татарські кочовища й забирали стада та інше добро — в такий спосіб зі звичайних здобичників творилися військові загони. Цих «відважних здобичників називали *козаками*», а «їх походи в степи мали назву *козакування*»². Автори «Історії українського війська» називають 1495 р. роком першої згадки в Україні слова «козак».

¹ Ісихазм, як містична, аскетична течія східного християнства, у філософії є варіантом неоплатонізму. Якщо в класичному неоплатонізмі поєднання людини з Богом здійснюється через опосередковані ланки (Нус, Світова Душа), то, згідно з ісихазмом, можливе безпосереднє повне єднання з Богом (обоження) «за благодаттю, а не за сутністю». Засобом цього досягнення є молитва — умна (від ума — екзистенційний центр людини, не підпорядкований ні розуму, ні тілу).

² Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). — Львів: Світ, 1992. — 702 с. — С. 172.

Варто нагадати, що на цих «українних» землях ще в 13—14 ст. мешкали воєнно-організовані спільноти під історичною назвою бродників. Проте якогось спадкового зв'язку між цими воєнними спільнотами та козаками дослідники не встановили.

Більше того, в усі часи і в усіх народів «мотором» і організатором як національного війська, так і творення нації була аристократія. І Україна тут не є винятком. Так, фундатором майбутнього українського Війська Запорозького став оспіваний у XIX ст. П. Кулішем князь Дмитро Вишневецький, який у 1553 році на острові Мала Хортиця спорудив замок за зразком замків, що тоді були в Україні. Відтепер організоване військо мало постійні курені для залоги, здобула захист артилерія, була резиденція для старшин. Литовський уряд, зважаючи на успіхи козацтва в боротьбі з татарами, здійснює подальші організаційні заходи. Заслуговує на увагу універсал Великого князя литовського й короля польського Жигмонта Августа «до козаків «тих, що з замків і міст українних з'їхавши, на Низу перемешкують» і завізвав їх, щоб перестали своєвільно нападати на татар, повернулися з Низу до замків і тут ввійшли до військової служби за грошевою платнею»¹. Проте, якщо регулярні чи то реєстрові козацькі відділи у цей час нараховували максимум 2—3 тисячі, то число всіх «козакуючих» було «кільканадцять тисяч і число їх безнастанно зростало»². Цим, образно кажучи, закладалась міна сповільненої дії. Відділи охочих козаків домагалися «вольностей», які мало регулярне реєстрове козацтво. Але влада не могла дозволити собі таку розкіш, і тоді «цей воєнний наряд кинувся до боротьби». Перший, хто став на шлях збройної боротьби проти польської влади через особисту образу став у 1593 році шляхтич Криштоф (Кшиштоф) Косинський з військом близько п'яти тисяч козаків. Зрештою, з часу кінця другої половини XVI — першої половини XVII ст. заявляє про себе військова структура під назвою «Військо Запорозьке». З другої половини XVII — початку XVIII ст. «Військо Запорозьке» вже заявляє про себе як козацька політична державна структура. Її небезпідставно, вважає дослідник Т. Чухліб, варто називати Український Гетьманат, щоб відрізнити від «Війська Запорозького» XVI — першої половини XVII ст.³ Збройний виступ Косинського поклав початок Українській національно-визвольній війні, яку деякі історики називають Українською національною революцією 1648—1676 рр. (напр.: *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція середини XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 1999). Вона, на жаль, через розбрат у середовищі козацької старшини, супроводжувалася

¹ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська. (від княжих часів до 20-х років XX ст.). — Львів: Світ, 1992. — С. 175.

² Там само. — С. 177.

³ Чухліб Тарас. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648—1721 рр. — 3-тє вид., випр. і доповн. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. — 616 с. — С. 6.

періодом Руїни і, зрештою, закінчилась подальшою колонізацією України з боку Москви.

Просторовий ідентифікатор України, означений терміном «Русь» від початку заснування варягами Київської держави, в подальшому зазнає впливів двох протилежних політичних векторів і культурних полюсів: грекомовного Константинополя та латиномовного Риму, які означають два полюси цивілізаційного поступу майбутньої України: Схід — Захід. У часи монголо-татарської навали, а відтак занепаду Київської землі, галицько-волинські князі, нащадки Романовичів, іменують свої князівства варязькою назвою «Русь» з претензією на Київський стіл. Про те, що ці претензії небезпідставні говорить характеристика Романа Мстиславовича краківським єпископом Вінцентієм, який в одній зі своїх хронік зазначає, що він «став повновладним володарем майже над усіма руськими землями і князями»¹. Націленість Данила Галицького на Київський стіл підтверджується тим, що він прийняв королівський титул.

Назва «Русь», як зазначають дослідники, у візантійській мовній інтерпретації читалася як «Росія». У документах папської канцелярії «Русь» називалась *Russia*, а мешканців називали *Rutheni* (русини)². З'являються і похідні від назви «Русь» — це «Мала Русь — вперше зафіксована під 1334 р. в титулі галицько-волинського князя Болеслава Юрія..., Велика Русь — вперше в 1542 р., ... Біла Русь (тобто «Західна Русь» за аналогією з Білою Хорватією та Білою Сербією) — під 1305 р. Термін «Червона Русь» (тобто «Південна Русь») вперше згадується у рукописному варіанті Хроніки Ульріха фон Ріхенталя (бл. 1366 — бл. 1437)...»³. Але з середини XVI ст. з'являються два відповідники для позначення території, що її означувала назва «Русь»: *Ruthenia* (земля русинів) і *Roxolania*, яка базувалася на популярній у Польщі та Україні в XVI—XVII ст. концепції сарматського походження поляків та українців. До речі, її представником і палким прихильником був С. Оріховський (Ожеховський).

Еліта українських регіонів: Київщини, Волині, Поділля, Галицької Русі — виявляє гостре зацікавлення історичним минулим, вона вважає свою територію «прямим продовженням Київської Русі» (Н. Яковенко), а народ — укоріненим у свою історію і відповідно — історичним народом. Така позиція тогочасної української еліти вказує, якщо йти за теоретиком націо-

¹ Vincentii Chronicon. — L. IV, 24 // Цит. за: Головка О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. — К.: Видавничий дім «Стилос», 2006. — 574 с. — С. 248.

² Див.: Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку VIII століття / Наталя Яковенко. — К.: Laugus, 2012. — 471 с. — С. 13.

³ Александрович В.С., Войтович Л.В. Король Данило Романович (Славетні поста-ті Середньовіччя. — Вип. 3) / В.С. Александрович, Л.В. Войтович. — Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2013. — 240 с.+ карта-вкладка. — С. 144.

нальної ідентичності Е. Смітом, на факт сформованості «етнічного ядра» руської самототожності та обґрунтування її історичності через звернення до легенди про історичне минуле народу. Для легітимізації укоріненості у прадавню старовину еліта звертається до міту про Чеха, Леха та Роса і *Russia* постає державою, якій Рос дав власне ім'я. Як зазначає Н. Яковенко, покликаючись на джерела, з першої третини XVI століття Патріарші сакри титулюють київського ієрарха: «митрополит київський, галицький і всієї Росії». Тут Росією названа територія України. Проте зберігається і назва «Мала Росія», «Адже за візантійськими просторовими уявленнями це поняття передбачало парну опозицію: «Малій Росії» як центру мала відповідати окраїнна територія — «Велика Росія» (зокрема, на думку Анни Хорошкевич, саме завдяки патріаршому посланню 1561 року окреслення «Велика Росія» проникло в самоназву Московії)»¹. Поняття «Мала Росія», як стверджує Яковенко, до середини XVII ст. подекуди зустрічається виключно в ужитку київського церковного середовища.

Назва України «Роксоланія», проіснувавши до середини XVII ст., через збройне протистояння з Польщею, поступається місцем терміну «Мала Росія», що під впливом Москви стає офіційною назвою Гетьманату, проте в універсалах Хмельницького і листах (зверненнях) до населення наступних гетьманів фігурує назва «Україна»². В силу політичних обставин у козацькому середовищі роль пріоритетного ідентифікатора зіграв феномен «грецької віри» і православно-малоросійського патріотизму, що пізніше яскраво виявить себе у XVIII ст. у формі малоросійської ідентичності.

У контексті сказаного залишається предметом окремого, подальшого розгляду питання: з якого часу українська еліта свою питому ідентичність усвідомлює як європейську? Цікаво, що «вживання слова Європа» на позначення змодельованої за ренесансної доби метагеографічної цілості входить до дискурсу еліт польсько-литовської держави вже з другої чверті — середини XVI століття»³. У світських руськомовних текстах поняття «Європа» вперше з'являється у львівському панегірику 1591 року. Проте полемічна церковна література протиставляє Європі, як латинському світові, грецький світ як свій власний, що за змістом повністю вкладається в опозицію «чужий — свій». Тільки з відкриттям Києво-Могилянської колегії 1632 року, «Європа» перетворюється «з абстрактної метагеографічної одиниці на «свій» простір, до якого належить і

¹ Яковенко Н. Дзеркала ідентичності / Наталя Яковенко. — С. 26. Детальніше про географічно-культурне сприймання України XVI — початку XVII ст. див. У цитованій тут книзі Н. Яковенко. — С. 44—62.

² Універсали Богдана Хмельницького, 1648 -1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1998.

³ Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. — С. 204.

Русь...». Надалі «Європа» «вже не зникатиме зі сторінок українських текстів»¹. Ставши «своїм світом» християнська «Європа» наділяється позитивними характеристиками в протилежність «далеким країнам Азійським».

У підсумку зазначу, що вкраїнська ідентичність починає своє становлення з часів входження основних українських земель у «Велике князівство Литовське, Руське і Жмудське», в якому формується власна еліта (шляхта) з русько-українською самосвідомістю, що базувалася на тодішніх поняттях литовсько-польського життєвого простору — «честі», значності», «справедливості». З часу Литовської держави набуває нового життя поняття «Україна» разом зі становленням української військової структури «Військо Запорозьке». Тотожною назві «Русь» у вжиток входить назва «Роксоланія», як ствердження укоріненості народу й території України в сиву давнину, тобто його легітимності (на основі популярної в XVI—XVII ст. концепції сарматського походження поляків та українців). Окрім того, спосіб життя українців, який склався на XVI—XVII ст., був цілком європейським, що, по-перше, знайшло вираз у ставленні до права як вищої трансцендентної вартості; по-друге, — в переконанні пріоритетності індивідуального буття над суспільним; по-третє, — поєднанні морального і політично-правового аспектів справедливості; по-четверте, — організації господарського й адміністративного способів життя на основі самоврядності, згідно з Магдебурзьким і Саксонським правом; по-п'яте, — в утвердженні свободи визначальним означником людської одиниці.

Mykhailo Skrynnyk, ScD in Philosophy, Professor at the Department of Philosophy of the National Fore Engineering Institute (Lviv)

HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL CONTEXT OF CREATING THE PRINCIPLES OF UKRAINIAN SELF-CONSCIOUSNESS: UKRAINE IN THE LITHUANIAN STATE

After including of Ukraine-Rus in the Lithuanian state named «The Great Principality of Lithuania, Rus and Zhmud» the generally accepted traditions and legal system where unchanged on the Ukrainian territories. The name of the Great Principality underlines the presence of the Rus-Ukrainian territorial criterion of authentication. The Rus' law became a general law; its norms remained operating in the Lithuanian state up to the XVI century. In the first half of the XVI century the elite was formed in Ukraine-Rus, which became firmly established by such criterion of authentication as the Orthodox-Russian self-consciousness. The Rus elite gradually became integrated in the political, social-economic and cultural life of Lithuania and Poland. The supremacy of law established by the Lithuanian Constitution regardless of the state, richness and confessional affiliation became the basis of social justice. The spread of the Magdeburg Law defined self-government as the inalienable feature of the administrative-economic life of Ukrainians. The third prioritized identifying factor was the Ukrainian-Belorussian language which got a status of the official one in the Great Principality. The problem was posed of the isolation of the Holy Scripture in the native language from the people. Translations of Gospel into the natural language appeared: «Peresopnytsya Gospel» in 1561 and it's transla-

¹ Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку VIII століття / Наталя Яковенко. — К.: Laurus, 2012. — С. 209.

tion by V. Negalevsky in 1581. The concept of «Ukraine» was reanimated and its new semantic filling arose in that period. The Ukrainian military structure was formed; it was named «Zaporozhian warrior-host». The name «Roksolaniya» came into use in a counterbalance for the name «Rus». That name lasted until the mid-seventeenth century and argued the rootedness of Ukrainian people in ancient tribute, as an expression of its historical legitimacy. As a result, we can consider the XV-XVI centuries as the period of creation the economic, legal, social, cultural and political foundations of future Ukrainian nation.

Keywords: Russian Orthodox consciousness, self-consciousness, identifiers, rule of law, self-government, territory, language, nation, religious tolerance.

References

1. Aleksandrovych V. S., Voitovych L. V. *Korol Danylo Romanovych (Slavetni postati Serednovichchia)*. [King Danylo Romanovych (Glorious persons of Mediaeval)]. — Vyp. 3). — Bila Tserkva: Vyd. Pshonkivskiyi O. V., 2013. — 240 p.+ karta-vkladka. [In Ukrainian]
2. Vozniak M. *Istoriia ukrainskoi literatury: U dvokh knyhakh. Knyha persha / Vydannia 2-e, vypravlene*. [The History of Ukrainian literature/ : In two books. The first book /Edition 2th, corrected]. — Lviv: Svit, 1992. — 694 p. [In Ukrainian]
3. Vozniak Taras. *Fenomen mista*. [The phenomenon of the city] // *Nezaleznyi kulturolohichniy zhurnal «YI»*. 2009 [The History of Ukrainian literature] Available at: <http://www.I.Lviv.ua/ji-library/Vozniak/misto/misto-zmist.htm> (Last accessed 10 October 2016) [In Ukrainian]
4. Holovko O. B. *Korona Danyla Halytskoho. Volyn i Halychyna v derzhavno-politychnomu rozvytku Tsentralno-Skhidnoi Yevropy rannoho ta klasychnoho serednovichchia* [The Crown of Danylo Galycky. Volyn and Galychina in the state-political development of Central-East Europe in early and classic medievally]. — Kyiv: Stylos, 2006. — 574 p. [In Ukrainian]
5. Krypiakevych I. P. *Istoriia Ukrainy /Vidp. redaktory F.P. Shevchenko, B. Z. Yakymovych. / («Pamiatky istorychnoi dumky Ukrainy»)*. [The History of Ukraine] / ("Sights of historical thought of Ukraine").] — Lviv: Svit, 1990. — 520 p. [In Ukrainian]
6. Krypiakevych I., Hnatevych B., Stefaniv Z., *Istoriia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv KhKh st.* [The History of the Ukrainian army (from princely times to 20th years of XX century)]. — Lviv: Svit, 1992. — 702 p. [In Ukrainian]
7. Le Goff J. *La civilisation de l'Occident Médiéval* [Russian edition: Hoff Zh. Tsyvlyzatsiya srednevekovoho Zapada: Per. S fr. A. Ya. Hurevycha. — M.: Prohress, Prohress-Akademyia. — 376 p.]
8. Ohiienko I. *Istoriia ukrainskoi tserkvy. Rozdil V // Istoriia Ukrainy IX-XVIII st. Pershodzherela ta interpretatsii* [The History of the Ukrainian Church. Division V //The History of Ukraine in IX — XVIII centuries. The original sources and interpretations]. — Available at: <http://litopys.org.ua/ohienko/oh11.htm> (Last accessed 10 October 2016) [In Ukrainian]
9. Ohiienko I. *Ukrainska kultura. Korotka istoriia kulturnoho zhyttia ukrainskoho narodu*. [The Ukrainian culture. The short history of cultural life of the Ukrainian people]. — Kyiv, 1918. — 272 p. [In Ukrainian]
10. Pycheta V. Y. *Lytovskiyi statut 1529 h. y eho ystochnyky // Statut Velykoho kniazhestva Lytovskoho 1529 hoda / Pod red. Akademyka AN Lytovskoi SSR K. Y. Yablonskysa*. [Lithuanian Charter 1529 and it's sources // Charter of The The Great Principality of Lithua, 1529 / red/

academican AS Lithuanian SSR K.I. Jablonskis]. — Mynsk: Yzdatelstvo Akademyy nauk BSSR, Mynsk, 1960. — P. 13—30. [In Russian]

11. Sbornyk malorossyiskyykh prav 1807 h. [The collection of Malorussian rights 1807]. — Kyiv: Naukova dumka, 1993. — 368 p. [In Russian]

12. Siropolko Stepan. *Istoriia osvity v Ukraini*. — Kyiv: Nauk. dumka, 2001. — 912 p. — Available at: <https://www.google.com.ua/webhp?sourceid=chrome-instant&ion> (Last accessed 10 October 2016) [In Ukrainian]

13. Skurativskiy V. *Mistahoh natsionalnoi identyfikatsii. Iz notatok pro «narodoznavstvo» Tarasa Shevchenka* [Mistahoh of the national identification. Within notes about the "ethnology" by Taras Shevchenko] // *Filosofska dumka*. — 2014. — № 1. — P. 8—23. [In Ukrainian]

14. Slovo o polku Ihorovim. [The Story of Igor's Regiment]. — Kyiv: Dnipro, 1974. — 86 p. [In Ukrainian]

15. Statut Velykoho kniazhestva lytovskoho 1529 hoda // «Prava rysanye dany panstvu Velykomu kniazstvu Lytovskomu, Ruskomu, Zhomoitskomu.» — [Statute of the Great Principality of Lithua 1529 year // «The written Rights given to the Great Principality of Lithua, Rus and Zhomoid»]. — Mynsk: Yzdatelstvo Akademyy nauk BSSR, 1960. — P. 31—131. [In Russian]

16. Universalny Bohdana Khmelnytskoho, 1648—1657 / Upor. I. Krypiakewych, I. Butych. [The Universals by Bohdan Khmelnytsky, 1648—1657 / Managers I. Crypiakewych, I. Butych]. — Kyiv, 1998. [In Ukrainian]

17. Chukhlib Taras *Kozaky i Monarkhy. Mizhnarodni vidnosyny rannomodernoi Ukrainskoi derzhavy 1648—1721 rr. — 3-tie vyd., vypr. i dopovn.* [Cossacks and Monarchs. International relations of early modern Ukrainian state 1648—1721 — 3 edition]. — Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihi, 2009. — 616 p. [In Ukrainian]

18. Shevchenko T. *Poliakam. — Usi tvory v odnomu tomi.* [To Polesians. All works in one volume]. — Kyiv: VTF «Perun», 2009. — 822 p. [In Ukrainian]

19. Shyroka Pravda (spysok Synodalnyi) // Biletsky L. *Ruska Pravda y istoriia yii tekstu / Za redak. Yurii Knysha.* [The Wide True (a list of Synod) // Biletsky L. The Russian truth and history of it's text / Red. Yuriy Knysh]. — Vinnipeg: Ukrainka Vilna Akademiia Nauk v Kanadi, 1993. — P. 81—102. [In Ukrainian]

20. Yakovenko N. *Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini KhVI — pochatku VIII stolittia.* [Mirrors of identity. Research the history of representations and ideas in Ukraine of XVI — beginning VIII century]. — Kyiv: Laurus, 2012. — 471 p. [In Ukrainian]

21. Yakovenko N. *Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlennia idei v Ukraini XVI—XVII st.* [Parallel world. Research of the history of representations of ideas in Ukraine of XVI—XVII of century]. — Kyiv: Krytyka, 2002. — 415 p. [In Ukrainian]

Стаття надійшла 18. 09. 2016